

Олександр Пронкевич

«ІДЕАЛЬНИЙ ЧИТАЧ» ЕДІЧКИ-НАЦБОЛА

Вступ

Безпосереднім поштовхом для написання цієї розвідки стало знайомство з опусом Едуарда Лимонова «Киев капут. Яростная книга» [4]. Цей, з дозволу сказати, твір містить компіляцію коментарів подій Революції Гідності й кількох місяців після неї, які були створені «пассионарным маргиналом», «честным и самоотверженным отморозком» [4, с. 204], як називає себе автор, і розміщувались у блогах. Вся добірка текстів буквально переповнена злобою, жовчю, ненавистю до України й духом провокації. Здавалось би, немає сенсу взагалі згадувати про цей «продукт» сердитої уяви. Проте є одна обставина, яка примушує говорити про подібні явища. Річ у тім, що в Україні, попри всі трагічні події останніх років, ще залишається занадто багато прихильників ідей, які поширює роздратований нацбол. А це, своєю чергою, ставить дослідника перед потребою з'ясувати, чому так відбувається. Спроба виявити риси «ідеального читача» Е. Лимонова допоможе зрозуміти, з яких причин маніпулятивні стратегії автора виявляють успішними.

Досягнення означеної мети потребує додаткового розвитку методології, яка б дала змогу здійснити зондаж підсвідомого і несвідомого сучасного українського симпатика російської імперської ідеології. Тут, очевидно, необхідно заглибитись у теорію пам'яті й травми. Для цього варто детально поглянути на явище меланхолії, яка сформувалась унаслідок розпаду СРСР, а також на її зв'язок із «ностальгією за радянським», адже, як буде

продемонстровано нижче, меланхолія і ностальгія виявляються взаємозалежними способами реагування на травму, підживлюють одна одну і співпрацюють, визначаючи поведінку як індивідів, так і спільнот.

З другого боку, слід враховувати генераційний чинник. Вирішальним для нього є тлумачення «ностальгії за радянським» як наративу, що нав'язується творцями оновленої російської імперської ідеї країнам колишнього СРСР як паліативний засіб переживання травми, яка спричиняє меланхолію за втраченим минулим, а також як ідеологічний проект, розроблений російськими пропагандистами з метою поширення певної системи ідентифікаційних знаків, що спроможна об'єднати людей навколо ідеї великої Росії. Його ядром є візія радянської реальності як золотої доби, сум за якою викликає бажання відновити втрачений рай. Ця утопічна мрія народжена «дідами» і «батьками» та адресована насамперед молодшим поколінням – «дітям» і «онукам», у яких повинно виникнути відчуття жалю з приводу того, що вони вже ніколи не матимуть можливості жити за умов радості й повноти буття, яких пощастило зазнати їхнім попередникам.

«Пострадянська меланхолія»

Одним із перших дослідників меланхолії був Арістотель. Відтоді вона привертає увагу філософів, поетів, художників, медиків, психологів своєю загадковістю й суперечливістю. «В історії людської думки небагато є таких багатозначних термінів, як просте слово “меланхолія”, – зауважує Раймунд Клібанські [13, с. 11]. Ще в стародавніх греків воно позначало ненормальний або хворобливий стан, але водночас і темперамент творчих людей. За періоду модерності багатство й строкатість семантики, закріпленої за поняттям «меланхолія», тільки збільшувались. Протестантська традиція, починаючи з М. Лютера, співвідносить меланхолію з Дияволом, тому що меланхоліки стають його легкою здобиччю. Натомість для Ж.-Ж. Руссо меланхолія була найліпшою подругою й джерелом душевних насолод. Д. Дідро називає причиною меланхолії «звичайне почуття незадоволеності нашою

недосконалістю» [13, с. 13]. Культ меланхолії у XIX ст. практикували митці-романтики, на зміну яким прийшли символісти та інші представники так званого «кінця століття». З проблемою меланхолії невідривно пов'язані імена таких впливових мислителів заходу, як Сьорен К'єркегор, Артур Шопенгауер, Зігмунд Фройд, Мартін Гайдеггер та ін. З погляду марксизму, «причина меланхолії полягає в неспроможності буржуазної свідомості знайти позитивне розв'язання суперечності між царством можливого й об'єктивною історичною реальністю» [13, с. 13]. Як зазначає Карін Юханнісон, «меланхолія може бути смертельно-чорною, депресивно-сірою, спустошено-білою або зосереджено-синьою. Вона може проявлятися у вигляді страху, нудьги, туги, втомленості, порожнечі, метушливості або потреби в насолоді. Проте при цьому завжди наявний спільний момент – відсутність чи втрата чогось або когось» [7, с. 22].

Великий інтерес меланхолія становить для спеціалістів із культурних студій, адже вона є однією з причин, які визначають закони структурування текстів культури. «Я дивлюся на меланхолію як на культуру, – зауважує Роджер Бартра, – і навіть, певною мірою, на культуру як на меланхолію» [8, с. 12]. Внаслідок такого підходу меланхолія тлумачиться не тільки як негативне (клінічне, хворобливе), а й як позитивне явище, адже через переживання меланхолії відбувається самоусвідомлення й самоствердження ідентичностей. Меланхолія формує символічні репрезентації «я». Р. Клібанські пише: «Модерна меланхолія є інтенсивним усвідомленням людської самості, оскільки “я” є віссю, навколо якої обертається сфера радості й болю» [13, с. 229–230]. Р. Бартра також стверджує: «Мені вдалося довести, що в багатьох європейських культурах міф про меланхолію спеціально культивувався як цінність, щільно пов'язана з ідентичністю» [8, с. 13].

Останні положення, зокрема, мають виняткове значення для тих, хто вивчає специфіку породження й розгортання націогенних дискурсів, нарацій нації, оскільки в них меланхолія є центральною проблемою конструювання колективної ідентичності, а також ідентичностей окремих індивідів, що входять до націй як до «уявлених

спільнот». Цей механізм описав баскський інтелектуал Йон Хуарісті в есе «Меланхолійний локон». На думку мислителя, меланхолія спричиняється відмовою суб'єкта визнавати факт утрати через ідентифікацію себе з утраченим об'єктом. «Меланхолік пожирає того, кого любить і чию смерть він відмовляється визнати» [12, с. 47]. Ось чому Сатурн, що пожирає власних дітей, є символом меланхолії. Меланхолік вилучає з зовнішнього світу своє бажання, аби спрямувати його на себе, і зберігає згадку про нього, як деякі люди зберігають локони давно померлих близьких [12, с. 47]. Сказане вище насамперед стосується індивіда, але Й. Хуарісті веде мову про цілі народи, які також хворіють на меланхолію. «Тип меланхолії, про який я розповідаю, – зазначає дослідник, – тісно пов'язаний із культурою, і передається він через дискурс...» [12, с. 48]. Й. Хуарісті вказує, що серед причин меланхолійних процесів у індивідів і народів може бути втрата батьківщини, яка призводить до виникнення меланхолії націоналістичної.

Такі дослідники меланхолії, як Тамара Гундорова [3] і Йосеба Габілондо [11], розкрили її виключну роль у формуванні імперських наративів у стосунках між колишніми метрополіями та колоніями. На відміну від націоналістичної, імперська меланхолія спричинена травмами, що супроводжують розпад імперій. Цілком логічно, що у людей, яких втягнуто в глобальні соціальні трансформації, виникає відчуття втрати, адже, як правило, ці процеси супроводжуються війнами, економічними кризами, міграціями, розпадом традиційних зв'язків. Саме таку симптоматику можна спостерігати й у країнах колишнього СРСР. Чимало громадян новостворених незалежних держав, і зокрема України, травмованих переходом від тоталітарного минулого до демократії, хворіють на «пострадянську меланхолію». Її документальний опис можна знайти у відомій книзі Світлани Алексієвич «Время секонд-хэнд: конец красного человека».

«Ностальгія за радянським»

Пригнічені новою реальністю, до якої так і не зуміли пристосуватися, колишні громадяни СРСР хочуть повернутися до

минулого, сумують за ним і щиро віддаються «ностальгії за радянським», тим самим несвідомо закладаючи основи оновленої ідеології російського імперіалізму. До цього феномену треба придивитися уважніше.

Найчастіше під «ностальгією» розуміють спосіб пригадування минулого, визначальними рисами якого є сум і водночас ідеалізація того, що відбулося, як чогось надзвичайно важливого, представленого в конкретних і яскравих образах, але назавжди втраченого. «Слово “ностальгія”, – зауважує Світлана Бойм, – походить двох грецьких коренів, *nostos* – “повернення додому” і *algia* – “пошук”. Я би визначила ностальгію як пошук або бажання повернути щось, чого більше не існує або ніколи не існувало. Ностальгія – це відчуття втрати або витіснення (*displacement*), але водночас це і стан закоханості у власну вигадку (*it is also a romance with one’s own fantasy*). Ностальгійне кохання може існувати довго тільки як тип стосунків, що віддаляє закоханих один від одного на великі відстані» [9, с. 7]. Практично те саме, але менш поетичною мовою, стверджують і автори колективної монографії «Ностальгія за радянським», яка вийшла 2011 року у видавництві Томського університету: «Ностальгія як базовий термін проекту інтерпретується як емоційно-психологічний і соціально обумовлений феномен, одна з форм історичної пам’яті, яка проявляється в емоційній, психологічній, культурній актуалізації минулого особистісного і соціального досвіду в його співвіднесенні з наявним теперішнім, як поодинокий випадок ідеалізації минулого, необхідний для його екзистенційного освоєння» [5, с. 17]. Тетяна Бакіна описує ностальгію як специфічну тугу за минулим, яке позбавлене болю, негативних емоцій [2, с. 4].

Дослідники вказують на те, що ностальгія може бути індивідуальною (переосмисленим досвідом конкретної людини) і колективною. «Колективна ностальгія є відгуком на ті символічні об’єкти, які є частиною загальнодоступної культури, тобто відомі більшості» [2, с. 7]. В цьому випадку йдеться про сконструйований і поширений культурою комплекс уявлень щодо минулого малих і великих спільнот (родин, професійних груп, класів,

націй тощо). Колективна ностальгія завжди виконує важливу ідентифікаційну функцію. Як індивідуальна, так і колективна ностальгія може бути реставраційною (*restorative*) і рефлексійною (*reflexive*) [9, с. 8]. Обидві вони спрямовані на відновлення образів минулого, але в другому випадку індивіди і соціальні групи активно застосовують іронію й загальне критичне бачення щодо пережитого, чітко усвідомлюють різницю між реальністю і фантазіями, однак продовжують ностальгувати. С. Бойм також вказує, що ностальгія може виконувати проспективні функції. «Фантазії з приводу минулого, зумовлені потребами теперішнього, здійснюють прямий вплив на реальності майбутнього. Ця обставина робить нас відповідальними за наші ностальгійні казки (*our nostalgic tales*)» [9, с. 8].

Викладені вище теоретичні положення дають можливість визначити поняття «ностальгії за радянським». Словосполучення «радянська ностальгія», тобто сум за ідеалізованими часами СРСР як уособленням кращого життя, набуло значного поширення в сучасних гуманітарних студіях. Цій темі навіть відведено спеціальну сторінку у Вікіпедії, їй також присвячено велику кількість досліджень.

Сам термін потребує уточнення. Розпочати треба із феномену «радянського». У цитованій вище монографії це явище трактується так: «Феномен “*радянське*” визначається в рамках проекту як цілісний фрагмент картини світу росіян (в оригіналі “*русских*”. – О. П.), який репрезентує екзистенційні властивості історичної епохи життя російського соціуму протягом ХХ століття у свідомості її (картини) носіїв» [5, с. 17]. Неприйнятним у цьому визначенні є прагнення бачити «радянське» як виключно російську («*русскую*») проблему, адже навіть у сучасній Росії (не кажучи вже про інші країни колишнього СРСР) «нерусский» радянський шар спогадів також є дуже значним. Інтелектуальний спротив викликає маніпулювання концептами «*русский*» і «*российский*» як синонімами. Очевидно, за будь-яких обставин «радянське» треба розглядати як полікультурну пам'ять, сформовану в складних стосунках між імперською свідомістю, вираженням якої була

«інтернаціоналістська» квазімарксистська ідеологія того, що називалося «радянським комунізмом», з одного боку, і свідомістю колонізованих народів (не тільки російськомовних, а й «русских» всередині Росії, адже вони були об'єктом внутрішньої колонізації), з другого. До цих народів належать не тільки піддані колишніх республік СРСР, а й громадяни країн колишнього соцтабору, адже й у них є своя «радянська» пам'ять і навіть своя «радянська ностальгія». У свідомості громадян кожної нової держави, що виникли на місці СРСР, а також у країнах так званої «нової Європи», «радянське» продовжує жити і стає об'єктом ностальгії по-своєму, з урахуванням мовних, культурних, релігійних, ідеологічних, гендерних, вікових особливостей. Тому логічніше під «радянським» розуміти всю сукупність слідів, які залишив (на свідомому і несвідомому рівнях) радянський спосіб життя в пам'яті людей, що проживали на території всіх республік колишнього СРСР, а також його країн-сателітів.

Таким чином, під «ностальгією за радянським» у цій роботі я розумію ідеалізований наратив, який представляє пам'ять про радянське минуле як цілісну сукупність приємних і заспокійливих спогадів про події, явища, процеси, стосунки радянських часів, які були назавжди втрачені. Важливо підкреслити, що самий факт цієї втрати в індивідів і соціальних груп, які живуть у пострадянській реальності, не викликає ані болю, ані відчаю, ані тривоги, ані інших подібних переживань. Для досягнення цього ефекту «радянське» препарується відповідним чином: із нього видаляються всі свідчення про неприємне, страшне, загрозливе. Те саме відбувається й у випадку з рефлексійною ностальгією: тут пам'ять хоча і тримає інформацію про негативне, але знаходить спосіб нейтралізувати його, перетворюючи загальне бачення пережитого на ідилічну картинку. «Ностальгія за радянським» є поодиноким випадком у цілому ряді інших подібних проявів культурної колективної ностальгії, адже тенденція до ідеалізації власного минулого є загальнолюдською рисою.

На перший погляд, «ностальгія за радянським» як у специфічний спосіб організована сукупність приємних спогадів явище

безпечне, адже є результатом настанови суб'єкта дивитися на минуле умиротворено. В емоційному плані ностальгійні образи, як зауважує Т. Бакіна, «естетизовані» [2, с. 7], завжди позитивні, позбавлені відчуття образи, бажання помститися. Проте протягом останніх кількох років стало очевидним, що «ностальгія за радянським» є тим колективним переживанням, яке запускає агресивну поведінку широких мас і використовує їхню деструктивну енергію заради розв'язання війни на теренах країн колишнього СРСР. Доказом цього слугує ситуація на півдні України, в Криму й на Донбасі, адже ностальгійні гасла, які закликають до відновлення радянського раю, знайшли значну підтримку серед мешканців цих регіонів і спричинили поширення серед них епідемії «пострадянської меланхолії», яку було використано для каналізації агресії у відповідному (антиукраїнському) річищі.

Для того щоб осмислити, як цей процес відбувається, треба ще раз уточнити різницю між ностальгією та меланхолією як схожими, й водночас відмінними реакціями на втрату. Подібність між двома станами полягає в тому, що вони забарвлені в сумні кольори і містять відчуття болю, але і сум, і біль у першому і другому випадку відмінні. У ностальгії сум приємний і світлий, а біль не-сильний і такий, що переходить в позитивне світосприйняття. Меланхолійний сум болісний, тривожний, хворобливий. Він веде до деструкції, агресії, що неможливо під час переживання ностальгії. Також слід пам'ятати, що ностальгія й меланхолія в багатьох випадках перетікають одна в одну.

«Співпраця» між «пострадянською меланхолією» та «ностальгією за радянським» на теренах колишнього СРСР пройшла кілька етапів. Спочатку «ностальгія за радянським» мала цілком мирний і спокійний характер. Це був спонтанний спосіб примирення з минулим, а також отримання людьми елементарної впевненості, що вони не жили даремно, а створювали щось добре. Навіть іноді складалося враження, що через «ностальгію за радянським» новостворені незалежні країни зможуть перейти до демократії: Росія перестане бути імперією, а інші республіки колишнього СРСР стануть вільними, що весь пострадянський світ загалом олюдниться

й цивілізується. Цей етап був ідилічним і тривав недовго. Проте лікування травми і зняття меланхолійних станів не відбулося, оскільки ностальгія спрацювала як засіб амнезії – як метод просто виштовхнути неприємні і болісні відчуття у зону забуття.

Другий етап розпочався, коли «ностальгія за радянським» була усвідомлена як дієвий інструмент маніпулювання травмами, спричиненими розпадом СРСР, із метою загострення переживання «пострадянської меланхолії» та повернення проімперських симпатій. Для реалізації цього наміру творці нового російського імперського проекту вилили на голови росіян і громадян сусідніх держав безкінечні потоки «радянської ностальгії», які дали змогу поступово перевести ностальгійний модус сприйняття радянського минулого в меланхолійну площину: серед широких мас нової Росії, а також колишніх радянських республік активно поширювалося палке бажання відновити втрачену велич, знову возз'єднатися й реставрувати імперію, що розпалася, в тих кордонах, які вона мала перед «катастрофою». То була тактика натискання на травму з метою реактивації болю втрати за посередництва засобів культурної індустрії – преси, телебачення, кінематографа, ритуалів (як світських, так і церковних), які майстерно маніпулювали емоціями соціуму. Тепер люди почали переживати справжні симптоми травми, які вони не помічали на першому етапі.

На останньому етапі біль втрати СРСР вирвався на поверхню у вигляді агресивних дій населення й місцевих так званих «еліт», підтриманих російськими військами. «Пострадянська меланхолія», приспана «радянською ностальгією», обернулася своїм жахливим руйнівним обличчям. Таку картину весь світ спостерігає в Україні.

«Радянська ностальгія» як неімперіалістичний наратив користується популярністю ще й тому, що його творцям вдається тугу за СРСР вписати у ширший контекст – у сум за Російською імперією взагалі. Для цього вони вплітають у радянський ностальгійний дискурс елементи інших, антирадянських, але також імперських спогадів. Тільки цим можна пояснити той факт, що в сучасній імперській російській ідеології комфортно уживаються на перший

погляд несумісні постаті, факти, ціннісні орієнтири: государі-імператори і Ленін, войовничий комуністичний атеїзм і православ'я, чорносотенство й інтернаціоналізм. Євген Добренко вказує на деякі найпоказовіші приклади такого шизофренічного колажу: «слова російського національного гімну змінили, а музику залишили радянську (така собі “Пісня про головне”)». Те саме сталося з прапором: офіційно використовується прапор Святого Андрія, а військові паради відбуваються під радянськими прапором (образ, який зійшов з картин Комара і Меламіда); місто було перейменоване на Волгоград, але вічний вогонь у кремлівської стіни горить на честь Сталінграда» [10, с. 171]. Еклектичність російського ностальгійного наративу свідчить насамперед про те, що, на думку Є. Добренко, російський постмодернізм виявився на практиці нічим іншим, як модернізацією радянської культури. Більше того, таке маніпулювання великими наративами російського минулого відіграє й ще одну роль – воно розширює масштаби переживання травми, спричиненої загибеллю імперії, надаючи їй усесвітніх апокаліптичних рис. «Ностальгія за радянським» стає «ностальгією за Російською імперією». Що глобальніших форм набуває це переживання, то гострішою стає меланхолія і тим божевільнішою та страшнішою стає зовнішня і внутрішня політика сучасної Росії, а також соціальна поведінка її adeptів.

«Пострадянська меланхолія»

і «ностальгія за радянським» як поколіннєві феномени

Роман Абрамов зауважує: «Пояснень масової ностальгії за радянським декілька: це і розчарування в реформах дев'яностих років, це і поколіннєвий чинник – сьогодні на авансцену вийшла генерація “останніх радянських дітей”, чие дитинство і юність припали на сімдесяті-вісімдесяті. Не варто упускати й політичні мотиви протягом “огрядних двохтисячних”, які вже відходять у минуле» [1, с. 88]. Таким чином, дослідник вказує на потребу враховувати поколіннєвий чинник, говорячи про феномен «ностальгії за радянським». Проте очевидно, що цей підхід виявляється дієвим і для осмислення феномену «пострадянської меланхолії».

Незважаючи на те, що теорія поколінь має чимало критиків (про це див. [6]), її використання виглядає необхідним для розв'язання поставлених у розвідці завдань. Слід розпочати з класифікації пострадянських поколінь, розуміючи всю невдячність цієї справи. В основу цієї класифікації я пропоную покласти два чинники: досвід переживання «пострадянської меланхолії», з одного боку, і форми «ностальгії за радянським», з другого. У країнах колишнього СРСР покоління відрізняються одне від одного залежно від обсягів радянської пам'яті та кількості років, які людям довелося прожити за часів радянської системи. Відповідно, глибина і гострота меланхолії, спричиненої «пострадянською травмою», та бажання повернутися до радянського минулого (і ступінь соціальної агресії) у представників різних поколінь також будуть неоднаковими. Тому в основу класифікації пострадянських поколінь у цій роботі покладений найпростіший принцип поділу населення за віковими групами, що об'єднуються в покоління обсягами спільного досвіду, крізь який вони пройшли і свідками якого вони стали особисто. При цьому окрему увагу треба сконцентрувати на тому, яким чином представники поколінь реалізують себе в соціальному та особистісному плані, опрацьовуючи «пострадянську травму». Тут ідеться про категорію «життєвого успіху»¹. Всередині кожного покоління є різні групи. Одні успішні, інші – ні, і це визначає їхню різну схильність шукати притулок у спогадах про минуле: чим менше індивід потерпає під меланхолії, чим вдаліше складається його життя за нових умов, тим менше він піддається чарам ностальгії – він ностальгує, але критично й іронічно ставиться до власних приємних спогадів, адже його устремління спрямовані в теперішнє і майбутнє. Натомість «лузер», носій меланхолійного вірусу, охоче переноситься подумки в попередні часи, компенсуючи таким чином свою нереалізованість і часто перетворюючи свої розчарування на агресію, спрямовану проти нового способу життя.

¹ Під «успіхом» тут розуміється загальна задоволеність індивіда своїм життям, його спроможність реалізувати свої ідеали і бажання за допомогою тих засобів, які він має у своєму розпорядженні.

Отже, я пропоную вирізняти чотири покоління людей, які співіснують у пострадянському просторі.

1) «Діди» (вік від 60 до 80 років і більше). Найбільш меланхолійна група. Це люди пенсійного віку, на чю долю припали найважчі втрати і травми, пов'язані з розпадом СРСР. Вони найменш соціально захищені й підготовлені для життя за умов вільного ринку й інформаційної цивілізації. Серед них поширений комплекс «лузера», який підживлює «ностальгію за радянським» та імперську ідеологію. Вони агресивні в реалізації нездійсненого задуму відновити колишнє життя. Важливо відзначити, що у свої молоді й зрілі роки чимало з них страждало на антирадянську меланхолію, було активними критиками радянського ладу й усіяло сприяло його поваленню (скаргами на дефіцит, чутками про те, як добре на Заході, звичкою слухати «ворожі радіоголоси» й абсолютною байдужістю до долі «великої імперії» в момент її розпаду). Тепер вони, забувши про це, перетворилися на спільноту активних прихильників візії «рожевого СРСР», якого ніколи не існувало, і намагаються нав'язати свій сум за минулим наступним поколінням.

Звичайно, було б перебільшенням думати, що всі пострадянські люди, причетні до покоління «дідів», – «лузери», які втратили навички критичного мислення і здатність опрацьовувати симптоматику «пострадянської меланхолії». Серед них є відверті й послідовні противники радянської системи, які протягом десятиліть ніколи не змінювали своїх переконань. Є й такі, що, залишаючись «антисоветчиками», сповідують проімперські погляди, ностальгуючи за Російською імперією або іншими засадничими міфічними утопіями.

Є серед «дідів» малочисельна, але надзвичайно впливова група, яка сконцентрувала у своїх руках колосальні багатства і владу, захоплені одразу після розпаду СРСР. Саме вони ініціюють розробку риторичних стратегій, що призначені легітимувати їхнє право бути господарями життя, однією з яких є «ностальгія за радянським», що застосовується для каналізації меланхолійних емоцій мас у потрібному напрямку.

2) «Батьки» (вік від 40 до 60 років). Це люди, яких прийнято називати «зрілими», тому що вони мають ще достатньо життєвої енергії і досвіду, щоб реалізувати себе в соціальному й особистому житті. Незважаючи на всі труднощі, з якими їм доводиться стикатися, вони відчуваються набагато краще за «дідів», і тому їхній спротив «пострадянській меланхолії» та, відповідно, чарам «ностальгії за радянським» є значно міцнішим. Так відбувається тому, що багато хто з них замолоду відверто конфліктував із радянською системою або відчував себе в ній некомфортно. Досвід пострадянської травми у них був достатній, але прийшовся на молоді роки, коли їм практично не було чого втрачати і треба було багато працювати, аби досягти успіху. Вони не хочуть повертатися до СРСР, оскільки це означало б утрату того, що було зароблено тяжкою працею вже після розпаду радянської імперії. Проте в них є власна історична провина: занадто зосередившись на проблемі виживання і досягнення успіху, вони до останнього часу не звертали достатньої уваги на необхідність «дерадянізації» історичної пам'яті й не помітили момент, коли поширення «ностальгії за радянським» набуло загрозливих і небезпечних форм. Представники покоління «батьків» прекрасно усвідомлюють, що «пострадянська меланхолія» – це форма духовної хвороби, що охоплює маси, а міфи про СРСР, на яких тримається «ностальгія за радянським», – маніпуляція свідомістю, але не вважають за доцільне перейматися викриттям механізмів цієї маніпуляції.

Серед покоління «батьків» є й такі, хто поділяє ідеологію «дідів-олігархів» і солідаризується з ними, а також є чимало нереалізованих «батьків-лузерів», які не змогли побудувати своє життя після падіння СРСР. Представники обох категорій також стають меланхоліками, які легко втягуються в силове поле «ностальгії за радянським» і приєднуються до «дідів». Загалом серед «батьків» спостерігається значно менший рівень згуртованості з погляду їхнього ставлення до радянського минулого: тут немає однастайності, а швидше панує розмаїття думок і оцінок.

3) «Діти» (вік від 30 до 40 років). Це так зване «останнє радянське покоління», люди, які народилися за часів пізнього СРСР

і зберігають пам'ять про дитинство, що припало на радянський період, але формування яких як особистостей відбувалося під час або одразу після розпаду СРСР. Загалом їхній радянський дитячий досвід був найприємнішим у порівнянні з тим, що довелося пережити «дідам» і «батькам», які зазнали репресії, переслідувань, голодних років, різноманітних повсякденних несправедливостей і незручностей, браку елементарних речей і послуг. «Діти» протягом останніх років радянської епохи мали змогу скористатися тими досягненнями соціальної сфери, які мав СРСР і які були значно вищими за те, що вони побачили після 1991 року. Проте їхнє дитинство припало на розпад СРСР, тому вони так само легко піддаються меланхолії, як і «діди»: вони дезорієнтовані, розгублені, схильні до депресій. Їм також принципово є за чим ностальгувати. Схильність до «ностальгії за радянським» серед «дітей» підсилюється також тим, що їм надзвичайно важко доводиться боротися за свій життєвий успіх. Вони почувають себе незахищеними й кинутими напризволяще, через що серед представників цього покоління поширюється комплекс «лузерства». Недостатня увага «дерадянзації» пам'яті з боку «батьків» і агресивна пропаганда радянського з боку дідів також приносять свої плоди. Серед «дітей» багато представників, які поділяють цінності сучасного глобального світу, але чимало й тих, хто дивиться у минуле. Також серед них є такі, яких називають «младоолігархами». Загалом покоління «дітей» більше керується духом прагматизму, ніж ідеалізму.

4) «Онуки». Це діти, підлітки й молоді люди, які народилися напередодні розпаду СРСР і вже після «радянської катастрофи». Їхній досвід не менш травматичний, ніж радянський, але він вже не має нічого спільного з радянським минулим, тому що вони ніколи не були прямими свідками радянської реальності, не мають радянської пам'яті й формують свої уявлення про життя в Радянському Союзі з розповідей попередніх поколінь. «Ностальгія за радянським» поширена і серед них, але вона є абсолютно міфічним явищем, ідеологічним наративом, який дорослі використовують свідомо для підживлення імперської ідеї серед молоді. На жаль, така пропаганда досягає успіху, зважаючи на поширеність

у молодіжному середовищі нових типів меланхолії, спричинених розчаруванням у соціальних практиках і державних політиках, за умов яких їм доводиться жити.

Наведена класифікація дає змогу переглянути деякі положення класичної теорії поколінь. Зокрема, Х. Ортега-і-Гассет, розмірковуючи про механізми історичних змін, вів мову про наступ «дітей» на «батьків». У випадку з пострадянською реальністю доводиться констатувати зворотній процес і говорити про рішучий наступ «дідів» і «батьків» проти «дітей» та «онуків». «Ностальгія за радянським» стає стрижнем цього наступального наративу.

Подана у розвідці картина, яка змальовує форми переживання «пострадянської меланхолії» та реакцію на «ностальгію за радянським» у кожному з поколінь, виглядає спрощеною і потребує подальшого уточнення. Зокрема, треба враховувати ту обставину, що «діди», «батьки», «діти» й «онуки» живуть за умов різних культур, що утворилися на теренах колишнього СРСР. У сучасній Росії активно формується оновлена імперська культура. В таких країнах, як Україна, Білорусь, Казахстан, країни Центральної Азії, слід говорити про постколоніальну культуру, яка не може подолати в собі традиційні риси колонізованого суб'єкта і культурну залежність від Москви. Країни Балтії вже кілька десятиліть існують у межах загальноєвропейської культурної моделі.

Таким чином, «пострадянська меланхолія» і «ностальгія за радянським», розглянуті крізь призму теорії поколінь, дають змогу значно глибше осмислити динаміку боротьби імперського й «нових націоналістичних» наративів у свідомості людей, що живуть на теренах колишнього СРСР. Ілюстрацією того, наскільки драматичних форм набуває ця боротьба, є образ «ідеального читача» блогів Е. Лимонова.

Едуард Лимонов і його читач

У цій частині розвідки я застосовую викладені вище теоретичні положення для реконструкції образу «ідеального читача» книги Едуарда Лимонова «Киев капут. Яростная книга», але розпочати потрібно з образу самого автора, зокрема з відповідей на

запитання, як він осмислює феномен «пострадянської меланхолії», що для нього є «ностальгією за радянським» і яке місце він посідає у ланцюгу сучасних поколінь.

Зв'язок «творчості» Е. Лимонова з меланхолією очевидна, якщо поглянути уважно на його книги попередніх років, зокрема ті, що увійшли до «харківської трилогії». В них він постає підлітком, глибоко травмованим повоєнним Харковом із його неморальністю, бідністю й бандитизмом. Переповнений жовтю егоцентричний підліток Савенко зверхньо дивиться на все радянське й українське, обожнює тільки себе-Едічку, і тому буквально захлинається від самозакоханості, хизуючись власною ницістю. Проте, як засвідчує книга «Київ капут», процес дорослішання в письменника Е. Лимонова так і не відбувся, і він залишився безвідповідальним підлітком, для якого розпад СРСР виявився благотворним середовищем, тому що відкрив нові шляхи для реалізації його амбіцій. Він відчув, що люди, дезорієнтовані «пострадянською травмою», – це його аудиторія. Е. Лимонов зрозумів, що багато з них піде за ним, якщо він запропонує привабливий наратив про їхнє минуле як прообраз майбутнього. Так меланхолік-антирадянщик Едічка перетворився на співця «ностальгії за радянським», за «великою епохою», коли правив Сталін, коли татові солдатські чоботи пахли ваксою, а СРСР контролював половину світу. Едуард Лимонов свідомо використовує психологічні стани людей заради того, щоб звабити їх, і в такий спосіб утвердити свій авторитет.

Доказом абсолютної нещирості Е. Лимонова є численні «підчистки» власної біографії, які містяться у книзі «Київ капут». Так, у ній він виставляє себе голосом харківського пролетаріату, до якого був причетним замолоду. В «харківській трилогії» Едічка мав іншу думку й називав робітників та решту радянського простолюду «козиным племенем». виправляє він і біографію свого батька: «Мой отец, украинец родом из Воронежской области, Вениамин Иванович Савенко служил офицером в харьковском гарнизоне» [4, с. 113]. Його батько насправді служив у харківському гарнізоні, тільки був начальником клубу та наглядачем за злочинцями й політв'язнями. В автобіографічних творах Едуарда

Лимонова захват батьком поєднується зі значною часткою сорому за те, що той ніколи не воював на фронті й був «вертухасем». Це, очевидно, одна з причин «радянської травми», яка зробила підлітка Савенка соціально небезпечним егоцентриком за часів Радянського Союзу та лідером нацболів вже у пострадянську добу.

З погляду «теорії поколінь», Едуард Лимонов є типовим роздратованим «дідом», оскільки він належить до вікової групи 70+. Він незадоволений результатами свого життя, він «лузер», але його лузерство іншої природи, ніж у багатьох його однолітків, які щиро впадають у відчай з того приводу, що велика імперія, заради якої вони поклали свої життя, більше не існує. Е. Лимонов страждає від іншого: його так ніколи і не було визнано генієм. Це дід-підліток, для якого справжній трагедії людей є лише тлом, що на ньому має краще виглядати його профіль, як колись виглядали профілі Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна. В ідеологічному плані він справжній більшовик, готовий використати будь-яку провокацію заради досягнення власної мети. Його засобом є слово, так звана «література», адресована відповідному читачу, якого автор уявляє собі як ідеального.

Стосовно книги «Киев капут» під «ідеальним читачем» Е. Лимонова я розумію не умовну інстанцію, про яку прийнято говорити в літературознавстві, а читацьку аудиторію, що складається з реальних людей, які вірять усьому тому, що пише лідер нацболів. Риси такого читача встановити легко: це ті «лузери», душу яких роз'їдає «пострадянська меланхолія»; це представники різних поколінь, травмовані розпадом Радянської імперії, які бачать причину всіх своїх негараздів в існуванні новостворених незалежних держав, і насамперед України. Саме до них адресована «ностальгія за радянським», якою просякнута кожна сторінка книги.

Ще одна риса лимонівського читача – низький рівень культурної грамотності відносно України, адже він сформований радянської школою. Цей читач очікує побачити добре йому знайомий стійкий набір кліше про нерозривну єдність України і Росії, про вищість російської культури, про пісенно-фольклорний характер української культури, яку підносить радянська російськомовна модернізація тощо.

Доказом спрямованості писань Е. Лимонова на змальований вище тип читача є той факт, що центральним елементом радянської ностальгійної візії Е. Лимонова постає міфічний образ України, яку він називає не інакше, як «страна моих детства и юности» [4, с. 4]. Водночас, згадуючи про минуле й «оспівуючи» український народ, він відтворює ті кліше відносно української культури, яких «дідів» навчили в радянських школах одразу після закінчення Другої світової війни і які прийнято пов'язувати з комплексом Малоросії: українці – співочий народ, але це істоти другого сорту, адже вони нераціональні і є «зіпсованим варіантом» росіян. Одне слово, завжди «хахли». Цілком у дусі такого виховання Е. Лимонов «пишається» українським народом і видає себе за знавця української культури й мови: «Украинский народ – сильный, красивый, поэтический, страстный, храбрый. В школе меня девять лет учили украинскому (со второго класса ввели), так что я язык и литературу, начиная от Григория Саввича Сковороды и до Павла Григоровича Тычины, и историю отлично знаю (разговорный чуть хромает, практики нет)» [4, с. 5]. Про те, що на П. Тичині українська література не закінчується, Савенко-Лимонов, очевидно, не чув; також показовою є повна відсутність згадок про харківських письменників-представників «Розстріляного відродження».

Читачу, вихованому в дусі радянського інтернаціоналізму, адресований ще один пасаж, який містить інші загальники російської імперської пропаганди: «Речь идёт о земле (мається на увазі Україна загалом. – *О. П.*), где родился Гоголь, где родились философ Сковорода и Татлин, где родились наш батько Махно и исторический Лев Бронштейн, где летала панночка в гробу и бурлила Запорожская Сечь, речь идёт о земле наших снов, о нашей боли и радости, о Крыме и Одессе, о степи под Херсоном, где погиб Железняк, о наших мифах, легендах, господа государственные деятели!» [4, с. 5]. У процитованому уривку привертає увагу висока концентрація типово-ностальгійних риторичних засобів: тут і зітхання «наш» Махно, «історичний» Бронштейн, «земля наших снов», «наш біль» і «наша радість», «міфи», «легенди» тощо, тут і примхлива суміш

народницько-комуністичних штампів (Запорізька Січ, і панночка у труні, і матрос Железняк). Окрім того, в тексті Е. Лимонова перемішано харківське (українське) походження письменника з уламками кліше різних ідеологічних російсько-імперських дискурсів, проте на практиці його книга є нічим іншим, як пропагандою українофобії та пророкуванням розколу України, внаслідок чого Крим і дев'ять її областей мають відійти до Росії. «Пусть Украина разломится, как несоразмерный батон хлеба. Мы подхватим её восточную часть» [4, с. 6]. Так реалізується провокаторська риторика нацбола: довівши своє право судити українців через апеляцію до свого українського походження й знайомства з українською культурою, він обґрунтовує ідею розколу України. Найсумніше те, що ця риторика знаходить в Україні своїх прихильників не тільки серед «дідів», а й серед «дітей» і – що найнебезпечніше – серед «онуків».

Окреме значення для виявлення рис читача Е. Лимонова відіграє використання в ностальгійному дискурсі книги «Киев капут» згадок про пісні. Кожного разу вони мають чіткого адресата – представників старших або молодших поколінь – і виконують функцію своєрідних «священних співів», які мобілізують агресію, породжену «пострадянською меланхолією», на наступ проти України.

Так, вітаючи незаконне захоплення Криму російськими військами, Е. Лимонов каже, що протягом двадцяти трьох років, від моменту проголошення української незалежності, пісні про Севастополь завдавали йому страждань; після окупації Криму його охоплює радість. Таким чином, ідеться про типову реакцію меланхоліка: «Теперь песни о Севастополе, которые снятся мне по утрам, не будут мучить меня, но будут звучать радостно» [4, с. 57]. Процитоване зізнання цікаве ще й тим, що оприявнює щільний зв'язок між «ностальгією за радянським» і «пострадянською меланхолією»: пісня не дає забути про втрату, проте, як тільки Росія в незаконний спосіб привласнює собі землі, біль вщухає. Е. Лимонов свідомий того, що чимало жителів Одеси, Миколаєва, Херсона, Запоріжжя, Дніпропетровська, Харкова, Криму й Донбасу та інших частин України поділяють подібні емоції, і пише свій блог безпосередньо для них.

Ще одна пісня, «Спят курганы тёмные, солнцем опалённые...», присвячена шахтарям Донбасу. «Это не рядовая песня, она как донецкий гимн», – зауважує Е. Лимонов і далі віддається хвилі ностальгійних споминів про те, як він разом з іншими учнями школи № 8 брав участь у радянських туристичних зльотах [4, с. 88]. Годі й казати, що ці «невинні спогади» адресовані жителям Харкова й Донбасу і мають на меті скерувати лють, породжену розпадом СРСР, проти України.

Наступна пісня – «Вставай страна огромная». Вона відсилає до колосального шару болісних асоціацій, пов'язаних із пам'яттю Великої Вітчизняної війни, але вони в Е. Лимонова забарвлені в ностальгійні кольори. «Мне запомнился кадр, когда женщина лет сорока играет на баяне “Идёт война народная, священная война” и люди на улице поют, звучат выстрелы, проносятся танки. Слезу вышибает такая картинка» [4, с. 101]. Мова йде про провал сепаратистської провокації під час святкування Дня Перемоги в Маріуполі 2014 року. Найцікавішим у цій цитаті є вибір слова «картинка» – така собі віньетка на пам'ять для старого нацбола, але вона також апелює до погляду людини, яка переживає згадку про перемогу в Другій світовій війні як світлий образ, що викликає піднесеність через відчуття приналежності до великої імперської історії. У такий спосіб проявляє себе «ностальгія за радянським», яка втішає меланхолійний розпач, породжений страхом того, що Маріуполь стане жертвою війни і руйнування. Очевидний і антиукраїнський пафос цієї картинки. Е. Лимонов навчає свого читача: війна з фашизмом продовжується, тільки тепер фашисти – це бандерівці, тому треба братися за зброю, щоб їх знищити.

Окрема увага Едуардом Лимоновим приділяється пісні часів Громадянської війни «Как родная меня мать провожала...» на слова Дем'яна Бедного. Її цитування супроводжується розлогим коментарем, суть якого зводиться до двох думок: 1) треба бути агресивним імперіалістом, щоб захистити Москву і Росію та 2) слід любити війну і смерть, тому що тільки так людина може стати мужньою. «Молодые люди не должны нежиться в лени и расслабленности города. Позорные офисы, где мальчики похожи на

девочек, – пример, как не надо жить. Признайтесь наедине с собой, что вы себя не уважаете, потому что не прошли испытаний. Поэтому вам нужно в войну. А война в Донбассе. Только после войны можно чувствовать себя мужчиной. Пройдя войну, вы будете ходить по земле гордо и уверенно. И презирать “гражданских” [4, с. 173]. Засудження фемінізованості сучасних чоловіків, яку, на думку Е. Лимонова, треба лікувати війною, є так само меланхолійного походження. Нудьга (сплін), втома або страх – усе це різні симптоми меланхолії, яку принесла з собою нова буржуазна дійсність, що сформувалася в сучасній Росії та Україні. Її прояви добре відомі Е. Лимонову, і він хоче, щоб його читач звільнився від них, пішовши на війну проти України. Процитований уривок написаний людиною, хворою на імперську параною, але адресований вже не дідам, а представникам молодших поколінь – «дітям» і «онукам», яких треба спокусити й мобілізувати.

Завершує добірку Едуарда Лимонова українська пісня «Ніч яка місячна, ясная, зоряна...». В тому, як автор її коментує, чітко проглядається механізм використання ностальгії як засобу спрямування меланхолійних настроїв читача на агресію проти України. Пісня вирізняється ідилічною сентиментальністю, сумною тональністю, що відповідає стану душі людини, яка перебуває в полоні ностальгії. Проте вона несподівано постає емоційним аргументом обґрунтування права Росії забрати собі східні й південні частини України: «Какой сентиментальный, и сочный, и поэтический, и нежный, и ласковый язык! Всех проблем, уйдите с тех земель, которые вам не принадлежат, хлопцы!» [4, с. 229]. Смысл висловлювання такий: ваша мова чудова, тому забирайтеся із земель, які вам ніколи не належали. Ностальгійне натискання на травму читача покликане спровокувати агресивну реакцію проти України.

Висновки

«Ідеальний читач» книги Едуарда Лимонова «Киев капут» має впізнавані риси. Це людина, яка перебуває в пригніченому стані внаслідок неспроможності подолати симптоми «пострадянської меланхолії», і тому інстинктивно шукає захисту в наративах, які

виражають «ностальгію за радянським». Вона є потенційно соціально небезпечною, адже її легко переконати перейти від тихо-го ідилічного марення до активної деструктивної дії. За віковою ознакою читач Е. Лимонова – представник покоління «радянських дідів» (але не тільки їх, а також і деяких «батьків», «дітей» і навіть «онуків»), які компенсують свої «лузерство» й маргінальність неоімперською візією «великої Росії». З погляду географії читач Е. Лимонова мешкає в Росії, але також і в Україні, де письменник шукає і, на жаль, знаходить незадоволених своїм життям людей, готових долучитися до його нацболівського руху.

Образ «ідеального читача» Е. Лимонова, змальований у цій розвідці, багато в чому збігається із соціально-психологічним портретом доволі багатьох жителів України, які формально прийняли громадянство, але по суті залишаються ментально ще в СРСР. Я не знаю, наскільки численною є власне українська аудиторія Едічки-нацбола, але припускаю, що вона значно більша, ніж очікують деякі патріотично налаштовані мрійники. При цьому треба пам'ятати, що кількість читачів Е. Лимонова може швидко зрости, якщо й надалі українське суспільство та держава будуть байдуже ставитись до вивчення емоційного здоров'я широких мас, які проживають у країні, а також до осмислення культурних політик, які на це здоров'я впливають. Я глибоко переконаний, що події в Криму й на Донбасі сталися тому, що нашим представникам вищої владної бюрократії, які представляють державу, не спадало на думку придивитися уважно до тих меланхолійно-ностальгійних станів, які охоплюють людей на згаданих територіях, а також в інших частинах України. З цього скористалися творці російських культурних політик (і Е. Лимонов лише один із них). Спочатку вони заклали в голови місцевого населення ідеологічну основу окупації, і лише потім на українські землі прийшли російські війська. Дуже прикро, що чиновники-можновладці досі не зробили належних висновків із цих гірких уроків, і це при тому, що українські інтелектуали підкреслюють, наскільки життєво важливо звертати увагу на такі явища, як «пострадянська меланхолія», «ностальгія за радянським», так само як на проблему міжгенераційного спілкування в Україні.

Треба виправити цю помилку й навчити наших «корманічів» чути власний народ, аби допомагати йому долати наслідки травм соціально-економічних трансформацій. Інакше цим будуть займатися «лимонови», а чим це закінчується, вже відомо.

.....

1. Абрамов Р. «Советский чердак» российской блогосферы: анализ ностальгических виртуальных сообществ / Р. Абрамов // Inter. – 2001. – № 6. – С. 88–102.
2. Бакина Т. Образ прошлого и ностальгическое переживание в кинематографе / Препринт WP20/2014/05. Серия WP20 Философия и исследования культуры / Т. Бакина. – М. : Высшая школа экономики, 2014. – 56 с.
3. Гундорова Т. І. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми / Т. І. Гундорова. – К. : Грані-Т, 2012. – 548 с.
4. Лимонов Э. Киев капут. Яростная книга / Э. Лимонов. – М. : Центрполиграф, 2015. – 256 с.
5. Ностальгия по советскому / отв. ред. З. И. Резанова. – Томск : Изд. Томского университета, 2011. – 509 с.
6. Пронкевич О. Теорія поколінь в іспаномовному літературознавстві: уроки для України / О. Пронкевич // Постколоніалізм. Генерації. Культура / за ред. Т. Гундорової, А. Матусяк. – К., 2014. – С. 146–161.
7. Юханнисон К. История меланхолии / К. Юханнисон. – М. : Новое литературное обозрение, 2012. – 314 с.
8. Bartra R. Cultura y melancolía. Las enfermedades de alma en la España del Siglo de Oro / Roger Bartra. – Barcelona: Anagrama, 2001. – 268 p.
9. Boym S. Nostalgia and Its Discontents / S. Boym // The Hedgehog Review. – 2007. – Summer. – P. 7–18.
10. Dobrenko E. Utopias of Return: Notes on (Post-) Soviet Culture and its Frustrated (Post)modernization / E. Dobrenko // Studies of East European Thought. – 2011. – Vol. 63. – P. 159–171.
11. Gabilondo J. Savater and State Melancholia: On Spanish History and Its Postnational State in Globalization / Joseba Gabilondo // Revista de los Estudios Hispánicos. – 2003. – № 2. – P. 357–382.
12. Juaristi J. El bucle melancólico: (Historias de nacionalismos vascos) / Jon Juaristi. – Madrid : Espasa-Calpe, 2000. – 430 p.
13. Klibansky R. Saturno y melancolía / Klibansky R., Panofski E., Saxl F. – Madrid : Alianza, 1991. – 536 p.